

Martin Schultz:

Alternative samfundseksperimenter og det politiske system

Med udgangspunkt i ungdomsoprøret i de sene 60'ere opstod der i 70'erne adskillige tilløb til »nye samfund« i protest imod og som udfordring til det etablerede politiske system. I artiklen undersøges det, hvilke overvejelser samfundseksperimenterne – eksempelvis Christiania, Thy-lejren og Tvindskolerne – gør sig i forholdet til samfundet og hvordan de i praksis søger at gøre sig gældende politisk. De indbyrdes forskelligheder til trods er der fællestræk i deres udadrettede holdningsbearbejdelse indenfor områder, hvor de har gjort praktiske mod-erfaringer. I samfundets modtræk overfor de alternative samfundseksperimenter undersøges især de undertrykkelsesteknikker, som den nyere græsrodsforskning ser i konfliktfeltet mellem myndigheder og modorganisationer: voldelig undertrykkelse, anvendelse af formelle regler, splittelse, uddefinering og inddefinering. Det vises, hvorledes organisatoriske og ideologiske forskelligheder påvirker samfundseksperimenternes overlevelsesdygtighed i forhold til det omgivende samfunds pres.

Det følgende er et forsøg på at lette tæppet for en del af samfundsvirkeligheden, som hidtil kun har påkaldt sig ringe interesse indenfor den etablerede samfundsforskning. Og det er egentlig paradoksalt – for ser vi de alternative samfundseksperimenter som spejlbilleder af det samfund de er udsprunget af, og utilfredsheden med det bestående samfund som drivkraften i deres oprettelse, finder vi dels en konsekvent stillingtagen til problemer samfundet har svært ved at løse, dels forsøg på at løse problemerne ved at anvise nye måder at leve og arbejde på. At samfundseksperimenterne i sig selv er sociale fænomener, som afviger fra den herskende ideologi og organisation har betydet, at den interesse, som kommer dem til del, overvejende fokuserer på deres »eksotiske« karakter og derved isolerer dem fra samfundsdebatten i stedet for at betragte dem som mulige svar på problemer, som den konkrete samfundsudvikling aktualiserer.

Samtidig gør samfundseksperimenternes tilstræbte forsøg på at arbejde og leve på en »anden måde« dem i vid udstrækning utilnærmelig for traditionel udforskning: de er »anderledes«, de er skeptiske overfor det etablerede samfunds institutioner og derfor svære at tilnærme sig i den traditionelle forskerrolle, de er svære at placere i de sædvanlige begrebskategorier – og vover man sig ud i empiriske undersøgelser, vil man dels møde modstand imod som levende væsener at blive reduceret til spørgeskemaets firkantede rubrikker, dels risikerer man at få svar, som følger en alt andet end almindelig accepteret logik. Skal den gensidige mistillid mellem alternativt samfundseksperiment og samfund således overvindes, stiller det forskeren overfor den udfordring at overskride skellet mellem forsker og forskningsfelt – med alle de problemer, fagligt og socialt, det må bringe for den måde vi har lært at arbejde videnskabeligt på.

1. Indledning

Indenfor de sidste 10 år er der sket markante ændringer i det politiske systems omgivelser i Danmark. Ændringer i partisystemets og interesseorganisationernes funktion som traditionelle kravstillere er sket side om side med ændringer i »bunden« af det politiske system. (1) I de senere år har der tegnet sig et mere nuanceret billede af den ikke-etablerede kollektive politiske adfærd, især med græsrodsforskningens opkomst.

Disse nye former for kollektiv politisk adfærd har deres baggrund i efterkrigstidens voldsomme strukturændringer i samfundet og den modstand samfundsudviklingen mødte i befolkningen, især blandt den unge generation. Ungdomsoprøret kan betragtes som en del af den sociale uro, som fulgte i kølvandet på efterkrigstidens teknologiske og velfærdspolitiske revolution, og selvom det er svært at finde en saglig fællesnævner for alle de former ungdomsoprøret antog, er den formelle – protesten – klar og iøjnefaldende. (2)

Det karakteristiske for 60'er-oprøret var, at protesten blev offentlig. Med atommarcherne i begyndelsen af 60'erne som ungdommens første spark til systemet var den ekstraparlamentariske aktion som politisk udtryksmiddel og pressionsmiddel blevet indført. Op gennem 60'erne intensiveredes den antiparlamentariske aktivitet og grænserne for »acceptabel« politisk adfærd blev gang på gang overskredet. Den yderste grænse for systemoverskridelse lå i den totale afvisning af systemets indretning, som førte til, at unge mennesker »vendte samfundet ryggen« og gik igang med at opbygge deres egne »nye« samfund. Dette var en af konsekvenserne af oprørets nye politiske etik: oprøret skulle leves, man skulle handle, man skulle bringe sin praksis i overensstemmelse med sin ideologi. Protesten blev fulgt af behovet for at leve alternativt – at indrette sig på egne og ikke samfundets præmisser.

Disse »nye« samfund opstod især i de tidlige 70'ere side om side med andre udtryk for en ny holdning til samfundet og dets indretning. Og de eksisterer stadigvæk – omend deres godt og vel 10-årige eksistens har vendt op og ned på mangen en vision eller drøm om det »nye« samfund. Men at de er et væsentligt led i forståelsen af 70'ernes politiske modstrøm underbygges af følgende udtalelse fra Tore Jacob Hegland, en centralt placeret observatør:

»Med sine – på godt og ondt – liberale tradisjoner, og med sin – om enn truede – karakter av et åpent og pluralistisk samfunn har Danmark gitt vekstvilkår for et sant mylder av forsøk, prosjekter, bevegelser og initiativer som i konkret handling motgår og motsier oppsplitnings- og fragmenteringstendensene. Slik sett er Danmark kanskje mer enn de fleste andre »høyt utviklede« land et slags sosialt laboratorium, hvor mange konkrete, eksperimentelle erfaringer allerede er gjort.« (3)

I det følgende skal vi forsøge at identificere disse »nye« samfund, her kaldet alternative samfundseksperimenter, og analysere deres samspil med det politiske system indenfor de senere år.

eksperimenter, indfrier kravene om fysisk eksistens og tidsmæssig udstrækning, kræves yderligere analyser før der kan tales om ideologiske, organisatoriske og værdifordelmæssige alternativer til det omgivende samfund. Her kan de historiske utopier være til hjælp.

Læsningen af de mangeartede historiske utopier pegede på en række områder, hvor utopierne ønskede samfundet indrettet på en anden måde. Disse centrale områder går igen i de fleste utopier – omend med varierende indhold. Vi kalder dem for »utopiske dimensioner« og der er følgende: (5)

(1) Politisk styring –	Forholdet mellem individ og fællesskab – hvordan organiserer vi os – hvordan træffer vi beslutninger etc.
(2) Produktionssfæren –	Hvordan producerer vi – hvem ejer produktionsmidlerne – hvem gør arbejdet og hvor meget arbejder vi – har vi brug for penge etc.
(3) Privatsfæren –	Hvordan indretter vi os med familien – hvordan opdrager vi vores børn – hvad med kvinderne – hvad skal/må vi tro på etc.
(4) Legitimering –	Hvordan opfatter vi menneskets natur – og hvordan begrundes vi for hinanden, at vi ønsker at leve sammen på denne måde.

De utopiske dimensioner kan nu afprøves på en række sociale fænomener, som vi har en formodning om lever op til definitionen, for at se, om der er tale om reelle alternativer, dvs. om eksperimenterne på de nævnte dimensioner adskiller sig fra det øvrige Danmark. En analyse af de to mest markante og debatterede afvigende sociale fænomener i 70'erne, Christiania og Tvindskolerne, godtgjorde med visse forbehold, at begge udover at indfri kravene om fysisk eksistens og tidsmæssig udstrækning, på de nævnte dimensioner både i teori og praksis afveg fra det omgivende samfund og derfor med rette kunne kaldes alternative samfundseksperimenter. Den videre analyse vil således blive indskrænket til kun at omfatte Christiania og Tvindskolerne, men jeg har forsøgsvis lavet en lille opstilling, som også rummer andre danske samfundseksperimenter (6):

På baggrund af nogle eksterne og interne faktorer (valgt efter hensigtsmæssighed) lader de danske samfundseksperimenter sig ordne på et kontinuum:

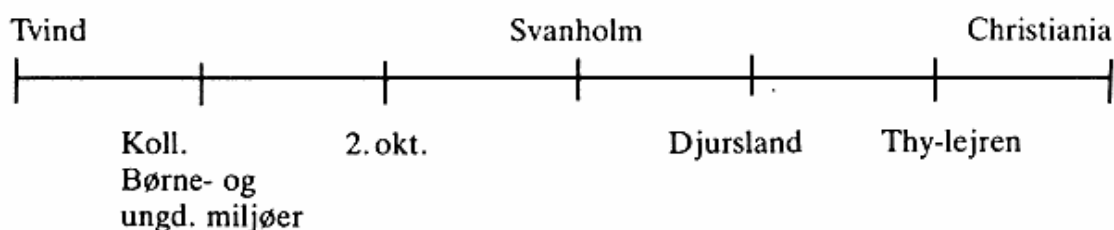
a) eksterne faktorer:

- 1) grad af legitimitet i forhold til samfundet (i hvor høj grad man i sin praksis bevæger sig på samfundets retsgrundlag).
- 2) formel økonomisk afhængighed af samfundet (i hvor høj grad man præsterer tjenesteydelser, som belønnes af samfundet – men ikke i hvilken udstrækning man modtager bistandshjælp eller understøttelse).

b) interne faktorer:

- 1) grad af stramhed i politisk styring
- 2) grad af disciplin – arbejdsmæssig, moralsk etc.
- 3) konfliktløsning
- 4) rekruttering

En sammenligning giver følgende opstilling:

Med de to yderligheder som eksempler: Tvindskolerne fungerer helt på statens retsgrundlag og er i kraft af statstilskuddene i høj grad økonomisk afhængig af staten. Den politiske styring er stram, disciplinen er høj både moralsk og arbejdsmæssig, konfliktløsning et gruppeanliggende i ekstrem grad, og rekrutteringen er snæver (den sker via indmeldelse på de forskellige Tvindinstitutioner). På den anden side er Christiania illegitim al den stund de ulovligt bebor statens ejendom. Formel økonomisk afhængighed findes (med enkelte undtagelser) ikke. Den politiske styring kan bedst kaldes slap, disciplinen som vinden blæser (også her med enkelte undtagelser), konfliktløsning ikke synderlig formaliseret, og rekrutteringen er fri og betingelsesløs.

4. Det alternative samfundseksperiments forhold til det politiske system

De alternative samfundseksperimenter ønsker at stille sig »udenfor« samfundet. Men dette kan kun gøres relativt. Der findes ikke længere adgang til »fri« jord (7) – og uanset hvor man fysisk placerer sig i Danmark, vil man stadig være en del af samfundet, som vil søge at gøre sin autoritet gældende i de alternative samfundseksperimenter som i alle andre dele af samfundet. Det er således påkrævet at undersøge samspillet mellem system og modsystem – for uanset hvor høje ønsker man har om at blive fri for systemet er samfundseksperimentets autonomi begrænset. Og samfundseksperimentet ændrer sig ikke blot i mødet med samfundet udenfor. Det er selv et system, som forandrer sig, udsat for ydre og indre påvirkninger.

Vi skal i det følgende undersøge hvorledes det politiske system reagerer på de alternative samfundseksp eksperimenter. Men først skal vi se på hvorledes Christiania og Tvindskolerne opfatter deres egen rolle i forhold til det politiske system, og hvordan de i praksis fungerer politisk i forhold til samfundet.

4.1. Christianias selvforståelse i forhold til det politiske system

På Christiania findes der ingen éntydig holdning til samfundet udenfor porten. Christiania er ikke et samfund med en fælles politisk målsætning. Det opstod spontant og har udviklet sig uden nogen form for overordnet styring. En af de grundlæggende normer har været og er den enkeltes ret til at »fungere på egne præmisser« (8). Men i overensstemmelse med de fundamentale skel på Christiania mellem aktivister og ikke-aktivister (9), grupperer der sig nogle karakteristiske holdninger.

For ikke-aktivisterne, lav- eller pjalteproletariatet eller hvad de måtte kaldes af de forskellige deltagere/observatører, er der en klar holdning til det politiske system: det er noget elendigt skidt, som man skal holde sig fra og som skal holdes ude af fristaden. (10)

For aktivisternes vedkommende er holdningen mere nuanceret: en eller anden form for legitimering i forhold til det omgivende samfund måtte findes. Denne gruppe har stået for en eller anden form for ordening med myndighederne og søgt at formidle et billede af Christiania som andet end kollektiv kriminalitet til samfundet udenfor. Det er i denne gruppe, at opfattelsen af Christiania som et alternativ tager sit udspring. (11) Tanken om Christiania som et eksperiment har været slagkraftig: dels har myndighederne i en periode indvilget i at betragte Christiania som »et socialt eksperiment« (12) – dels har forestillingen om Christiania (eller dele af Christiania) som alternativ til det øvrige samfund været grundlag for den kolossale mediedækning, som bl.a. var forudsætningen for de kraftige civile mobiliseringer, som til dato har været medvirkende til Christianias overlevelse. (13)

På Christiania finder vi således utopiernes/samfundseksperimenternes to yderpositioner i forhold til det omgivende samfund: dels den totale afvisning – dels forestillingen om det gode eksempels strategi.

4.2. Christianias praksis i forhold til det politiske system

Hvordan fungerer Christiania i forhold til det politiske system, når vi ser på den konkrete virkelighed?

Et krav har hele Christiania stået bag gennem hele fristadens levetid: kravet om Christianias ret til at eksistere. Christiania opstod ved en for det politiske system uacceptabel fremgangsmåde. Det var i sin yderste konsekvens en kriminel handling, og det politiske system har i hele Christianias levetid forsøgt at få afviklet den ulovlige besættelse af statens ejendom. Christiania på sin side er gået helt til domstolene for at få legitimeret sin eksistens.

Men derudover er den afvisende holdning til systemet dominerende. Man ønsker at leve sit eget liv uden ydre indblanding. Det sker bl.a. for at kunne opretholde forhold, som ifølge samfundets love er ulovlige, f.eks. salg af hash. Mange sammenstød mellem samfundets ordensmagt og christianitter sker netop, når ordensmagten forsøger at håndhæve love man ikke vil acceptere på Christiania. En lang række kontakter til forskellige myndigheder som ministerier, toldvæsen og kommune foregår dog langt mindre dramatisk end sammenstødende med forskellige grene af politiet antyder.

Den gruppe af christianitter, som repræsenterer det mere åbne synspunkt over-

for samfundet kræver en mere nuanceret analyse. Det gode eksempels strategi går ud på at opbygge alternative strukturer og organisationsformer, som ved deres fortræffelighed har en smittende virkning på samfundet udenfor. Dette bevidstgørelsesarbejde skulle have den virkning, at kravet om ændrede levevilkår formuleres udenfor Christiania af den »almindelige« befolkning.

Det er almindelig erkendt, at Christiania i høj grad har været i stand til at påvirke store dele af befolkningen, primært til at kræve Christianias overlevelse. Det er gjort i en uigennemtrængelig blanding af intern praksis, hvor Christiania f.eks. har vist sig at kunne løse afvigerproblemer på en mere konstruktiv måde end samfundets etablerede institutioner, og en ekstern praksis, hvor man på f.eks. det kulturelle område har været i stand til at præstere manifestationer (f.eks. Solvogneren), hvis kvalitet er bredt anerkendt. Det er i denne blanding af intern og ekstern praksis lykkedes for Christiania at klargøre, at det store opbud af social nød og elendighed indenfor fristadens rammer ikke er forårsaget af Christianias eksistens – men at det er samfundets problemer, som i overvældende grad er blevet Christianias problemer. Det er erkendt, at en rømning af Christiania alene løser en ulovlighed – men ikke det sociale problem.

Et klart eksempel på Christianias politiske praksis kan ses i opgøret med narkotikaproblemerne. Med narkohøringen og narkoblokaden i efteråret 1979 tog Christiania sagerne i egen hånd ved gennem at løse sin egen narkosituation samtidig at gøre samfundet opmærksomt på det generelt stigende narkoproblem. Narkotikamisbruget er et af de områder, hvor Christiania dels er meget belastet, dels har gjort en stor og for samfundet »gratis« indsats, og som i et samspil af interne og eksterne processer ender som et klart krav til det politiske system om at gøre noget ved problemerne. Narkohøringen og narkoblokaden blev fulgt af dannelsen af græsrodsorganisationen »Folkebevægelsen mod hårde stoffer«, som siden tydeligt har skærpet den politiske opinions opmærksomhed omkring de danske narkotikaproblemer.

4.3. Tvinds selvforståelse i forhold til det politiske system

Det billede Tvindskolerne formidler til offentligheden og det politiske system af sin virksomhed er enkel og ligetil: Tvindskolerne er en række skoler, som gennem en pædagogik, som tilstræber foreningen af teori og praksis, kan give eleverne en forståelse af den samfundsmæssige sammenhæng de lever i. Som forstanderen for Den rejsende Højskole, Poul Jørgensen, udtrykker det (14):

»Målet for f.eks. Den rejsende Højskole er jo at gøre det muligt for de mennesker, som kommer at være med til at gennemføre programmet og se på verdenen, undersøge den, finde ud af, hvilke modsætningsforhold, der gør sig gældende, finde ud af, hvor Danmark som land er med i det, finde ud af, hvor man selv er placeret i denne sammenhæng.«

De seneste års offentlige debat om Tvindskolernes virke har blandt andet søgt at afæske skolerne et mere nuanceret svar på spørgsmålet om, hvad meningen med skolerne er – udover den almindelige skoledrift. Tvindskolernes holdning i denne

debat kan kun karakteriseres ved en absolut modvilje imod at udtale sig og medvirke positivt oplysende i debatten. Det gængse svar på kritik har været, at kritikere/skeptikere bare kunne komme og se. Den daglige praksis ville på overbevisende maner levere beviset for, at »tvinderne« ikke er farlige, men ordentlige, renlige, flittigt arbejdende, sparsommelige og alligevel velnærede og sunde. (15)

Et støttepunkt for forståelsen af den udvidede samfundsmæssige betydning finder man i et internt dokument – fra 1974 »Om efterskolen«, hvor Amdi Petersen redegør for hensigten med disse og Tvindskolerne iøvrigt. (16)

»Det er således vores historiske opgave at bidrage til løsningen af denne kolossale opgave: forberedelsen af og gennemførelsen af den samfundsomvæltning, der vil styrte de få fra fadet og indsætte vi mange, hvor vi retteligt hører hjemme ... Målet med skolerne er altså at uddanne mennesker, der vil være i stand til at deltage i opfyldelsen af vor generations store historiske opgave: forberedelsen af og gennemførelsen af en samfundsomvæltning, der repræsenterer begyndelsen til et samfund, hvor arbejderklassen og dens allierede udstikker retningslinierne for produktion og kultur.«

Hvorledes kan det førstnævnte indtryk af en fredelig skoledrift forenes med oplysningerne fra det interne dokument, som taler om skolerne som redskaber i en revolutionær forandring af samfundet?

Forklaringen *kan* findes i Tvindskolernes økonomiske afhængighed af samfundet. Tvindskolernes økonomiske grundlag er bl. a. lærerlønningerne, som betales af staten og som i Tvind i vid udstrækning indgår i en fælles pulje. En god Tvind-økonomi kræver således et godt forhold til befolkningen og det politiske system.

Tvinds økonomiske afhængighed tvinger det således til at holde et tåleligt forhold til sin – i egen selvforståelse – værste fjende: borgerskabet og dens stat. Tvind har besluttet sig til en ekstrem tilpasning af taktiske grunde. Strategien er blevet kaldt »omgåelsesstrategien« (17), idet man omgår sin modstander, viser samtykke alt imens man i det skjulte modarbejder ham.

Det er således ikke éntydigt, hvordan Tvind opfatter sig selv i forhold til det politiske system. Tvind officielle billede står i modsætning til det interne uofficielle billede af en kamporganisation.

4.4. Tvindskolernes praksis i forhold til det politiske system

Det fremgår af ovenstående, at Tvindskolerne på grund af deres økonomiske afhængighed af det politiske system er interesserede i at holde et tåleligt forhold til de bevilgende myndigheder. Det kan således ikke undre, at Tvindskolerne undlader at stille direkte krav til det politiske system. Bliver de for voldsomme i krav om forandring, kan det politiske system svare igen ved at fratage skolerne deres økonomiske grundlag.

Den udadvendte aktivitet, som udgår fra Tvind, tager derfor mere sigte på at holdningsbearbejde omgivelserne end på direkte kravartikulation. I dette arbejde kører Tvind en klar linie allerede på elevniveau: en vigtig del af »uddannelsen« på Tvind er formidlingen af oplevelser og erfaringer til »almindelige mennesker«.

Efterbehandlingsfasen på de enkelte hold rummer foredrag, teater, bogskriveri etc. om de lande man har besøgt.

Tvindskolerne har aftvunget sig meget respekt rundt omkring i Danmark – og på tidspunkter, hvor nationen vred sig i forlegenhed over Christiania-problemets kompleksitet, kunne man med sindsro skue vestpå, hvor der på et område af omtrentlig Christianias størrelse ikke var antydning af ballade. Der blev der arbejdet, stædigt og indædt, med bygningen af verdens største vindmølle.

At vinde den brede befolknings og politikernes respekt kræver at tingene fungerer – man kan ikke virke som eksempel for noget alternativt, hvis dette ikke fungerer. Derfor har Tvind prioriteret opdragelsen, karakteropdragelsen, meget højt. Vi skal ikke vente med at opføre os ordentligt til revolutionen er sket – vi skal starte nu, siger Amdi Petersen (18). Tvind arbejder i sin udadvendte holdningsbearbejdelse tydeligvis med sig selv som eksempel til efterfølgelse.

Opførelsen af verdens hidtil største vindmølle er et godt eksempel på et »utopisk« projekt. At gøre det umulige blev muligt – vil man sige i Tvind – ved at alle løftede i flok. Men hvorfor bygge »verdens største vindmølle«? Ved siden af flere grunde – forsyningsmæssige og af hensyn til den energipolitiske diskussion – er det blevet hævdet, at møllens størrelse var politisk bestemt. (19) Planerne om et møllebyggeri i en størrelsesorden, som aldrig tidligere havde været projekteret, havde den virkning, at det etablerede forskermiljø (DtH og Risø) blev involveret i vindkraftforskningen på et tidspunkt, hvor holdningerne til at lade den vedvarende energi indgå som led i den danske energiforsyning ikke var særlig udbredte.

Vi har således et eksempel på, hvordan Tvindskolerne har grebet ind i det politiske system uden at det er sket som et direkte krav til det politiske system. Dels holdningsbearbejder Tvind meget bevidst systemets omgivelser – dels har man med opførelsen af verdens største vindmølle inddraget det politiske system på en sådan måde, at det i sidste ende tjener Tvinds sag. Skal man tale om en lære viser Tvindmølleeksemplet, at den praktiske iværksættelse af projektet politisk har haft en meget større effekt end nok så mange formelle krav til systemet om at inddrage de vedvarende energikilder i Danmarks fremtidige energiforsyning.

5. Det politiske systems forhold til de alternative samfundseksperimenter

Det er fremgået af det foregående, at de alternative samfundseksperimenter snarere søger at påvirke systemets omgivelser end systemet direkte. Deres politiske perspektiv ligger i det vi i systemsprog kalder behovenes omdannelse til krav: de ønsker at vække bestemte behov i omgivelserne, som siden fra omgivelserne som krav rettes til det politiske system. Deres holdningsbearbejdelse tjener to formål: dels at sikre sig omgivelsernes tilslutning til deres overlevelse – dels at påvirke omgivelserne til at stille krav om politiske forandringer, som ligger på linie med deres egne synspunkter. Disse synspunkter vil tage sigte på forandring af samfundet. De alternative samfundseksperimenter udgør således hvad vi i systemsprog kalder en stressfaktor i systemet, og det politiske system vil reagere på de af dem forårsagede forstyrrelser.

I det følgende skal det undersøges, hvorledes myndighederne i konfliktfeltet mellem samfundseksperiment og samfund forsøger enten at eliminere eller i det

mindste at minimere systemforstyrrelsen. Det skal ske under inddragelse af systemets traditionelle magtorganer – den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt – og under anvendelse af et af græsrodsforskningens begrebssæt til identifikation og beskrivelse af myndighedernes bevidste undertrykkelsesformer overfor græsrodsorganisationer: voldelig undertrykkelse, anvendelse af formelle regler, splittelse, uddefinering og inddefinering. (20)

5.1. Den lovgivende magt og de alternative samfundseksperimenter

Både Christiania og Tvindskolerne har i deres levetid været adskillige gange på Folketingets dagsorden. (21) Som tidligere nævnt er Tvindskolernes virke legitimt, idet skolerne følger sig ind i den eksisterende skolelovgivning. Deres dispositioner er altid sket i overensstemmelse med de til enhver tid gældende regler og love. Alligevel har partier i Folketinget fra tid til anden følt sig foranlediget til at tage spørgsmålet op, oftest i form af spørgsmål til ministeren, om der ikke var grund til at foretage revisioner i systemets accept og dermed økonomiske velsignelse af Tvindskolernes virke. Ministeren har dog til dato ikke fundet anledning til at ændre Tvindskolernes status som tilskudsberettiget uddannelsesinstitution. (22) På den anden side har Tvind måttet tage imod adskillige henstillinger om at bringe visse sider af deres virksomhed i overensstemmelse med systemets krav. (23) Men alt i alt har Tvind formået at holde sig indenfor adfærdsrammer, som et flertal i Folketinget har kunnet acceptere.

Anderledes med Christiania. Fristaden opstod som et kollektivt overgreb på statens ejendom. Her har man således tydeligt at gøre med et tiltag, som undergraver det politiske systems autoritet. Når dette ulovlige kollektiv samtidig på en række andre punkter viser en utvetydig disrespekt for autoritative love og beslutninger, er det dømt til igen og igen at stå på tingets dagsorden. Men på trods af folketingsbeslutninger om at afvikle Christiania (24) har de udøvende myndigheder ikke været i stand til at gøre en ende på Christiania.

Der er i tidens løb blevet stillet spørgsmål til ministeren, der har været forespørgselsdebater og forslag til folketingsbeslutninger, som har beskæftiget sig med både lovligheden af selve Christianias eksistens samt med forskellige aspekter af fristadens adfærd som f.eks. kriminalitet, ulovlige ophold, narkotikamisbrug, overtrædelse af momsloven. Forskellige ministre har overfor disse problemer enten holdt hånden over Christiania eller iværksat foranstaltninger med henblik på deres løsninger. Men det essentielle, eksistensen af Christiania, har lovgivningsmagten ikke kunnet afvikle – på trods af periodiske flertal for en rømning af området.

De senere års pres på regering og Folketing fra politiske kræfter i vore nordiske nabolande for en løsning af Christiania-problemet følger en ny dimension til den igangværende diskussion. Det er dog værd at bemærke, at – på trods af periodiske stærke pres fra både ind- som udland – der for tiden, selv under den borgerlige regering, i det danske Folketing er et flertal for en eller anden form for konstruktiv Christianialøsning.

5.2. Den udøvende magt og de alternative samfundseksperimenter

Det er i overvejende grad de udøvende myndigheder, regeringen og forvaltningen på alle niveauer, som har den løbende kontakt med samfundseksperimenterne. Selvom det er Folketinget, som har den ultimative adgang til at sætte hele samfundsautoriteten bag krav til samfundseksperimenterne, er det myndighederne som kæmper kampen og tager de praktiske forholdsregler.

a. Voldelig undertrykkelse

Voldelig undertrykkelse er – med nogle meget aktuelle undtagelser – ikke særlig udbredt i Danmark – men har dog været en nærværende realitet for fristaden siden 1976, da Christianias 3-årige frist som officielt accepteret socialt eksperiment var udløbet og regeringen af Folketinget havde fået pålagt at sørge for fristadens afvikling. Truslen om voldelig rømning var baggrunden for Christianias storstilede mobiliseringskampagner, både internt og eksternt, fra midten af 70'erne og fremefter. Internt mobiliserede Christiania med alternative organisationsformer som regnbuehær, kvindehær og diverse alarmeringssystemer for at kunne møde en evt. indrykkende politistyrke med en vis modstandskraft. Et par år senere mobiliserede Christiania eksternt omkring en landsdækkende telefonkæde, som i løbet af ganske kort tid ville sætte ikke-voldelige aktioner i gang i hele landet samt hidkalde aktivister fra hele det storkøbenhavnske område til forsvar for fristaden.

Gundelach (25) påpeger det problematiske i anvendelsen af fysisk vold, fordi det kan have en række ikke-tilsigtede virkninger i forhold til den gruppe man ønsker at undertrykke, og til opinionen. Udsigten til disse for myndighederne tvivlsomme bivirkninger af voldsanvendelse er tydelige i diskussionen omkring Christianias rømning. Det forekommer rimeligt at antage, at det er sådanne overvejelser, som har været afgørende for myndighedernes afståen fra voldsanvendelse – snarere end et positivt ønske om at se Christiania leve videre.

Mangen en christianit vil dog indvende, at selvom staten har afstået fra det »store« stormløb mod fristaden, så er politiets – især uro-patruljens – gentagne commando-raids ind i Christiania et nok så tydeligt eksempel på myndighedernes voldelige undertrykkelse (26). Det er dog væsentligt at påpege, at disse politioverfald på Christiania ikke sker på grund af stedets alternative karakter – men som almindeligt politiarbejde i forbindelse med opklaring af narkotikasager, udløbne opholdstilladelser, hashsalg etc. Christianitter vil dog stadig hævde, at selvom politiagreberne ikke sker med afviklingen af Christiania for øje, så er det dog myndighedernes endelige ønske, og at Christiania derfor i højere grad end andre bliver udsat for voldelige overgreb.

b. Anvendelsen af formelle regler

Myndighederne kan forhindre de alternative samfundseksperimenter i at udføre deres ideer i praksis ved at henvise til, at det de ønsker at iværksætte ikke er juridisk lovligt. Det er i almindelighed et effektivt middel til at standse utraditionelle initiativer – forudsat dog, at initiativtagerne retter sig efter myndighedernes påpegning af de ulovlige forhold.

Christiania kan igen levere eksempler på en lang række forhold, hvor myndighederne har ønsket at standse aktiviteter, fordi de er ulovlige. Og Christiania er i

denne sammenhæng karakteristisk, fordi man i fristaden har udvist en tydelig modvilje mod at indrette sig i overensstemmelse med samfundets lovgivning. I nogle tilfælde har Christiania opnået særordninger eller dispensationer – som f.eks. med toldmyndighederne, hvor Christianias erhvervs- og forlystelsesliv betaler gennem en kollektiv momsafregning. Men ellers er Christiania fuld af eksempler på overtrædelser af regler, som er gældende for det øvrige samfund: handel med euforiserende stoffer, bygningsvedtægter, arbejdsmiljøkrav i forbindelse med fristadens arbejdspladser, sundhedsmyndighedernes krav i forbindelse med restaurations- og butiksdrift m.m.

Tvindskolerne har på den anden side altid forsøgt at have de formelle relationer i orden. Om end de ofte er gået »til kanten« af systemet, forhindrer skolernes tilskudsberettigelse dem i at arbejde på direkte ulovligt grundlag. Opnåelse af tilladelsen til bygningen af vindmøllen må betragtes som en genistreg og må skyldes, at der på daværende tidspunkt endnu ikke fandtes et lovgrundlag til at forhindre eller komplicere projektet. Myndighederne blev kort sagt »taget på sengen« og afslag på alle ansøgninger om økonomisk bistand kunne ikke hindre projektets gennemførelse. (27)

c. Splittelse

En tredje undertrykkelsesteknik myndighederne kan anvende er – som det gamle ordsprog »del og hersk« siger – at splitte sine modstandere.

I forbindelse med myndighedernes forhold til Tvindskolerne har det ikke været muligt at så splid i kollektivet – Tvinds ledelsesstruktur er så veldefineret, at man altid møder myndighederne i enig flok.

Christianias uformelle og nærmest rodede styringsstruktur har givet myndighederne større spillerum. Al kontakt mellem Christiania og myndighederne foregår uformelt, dvs. Christianias forhandlere har aldrig været repræsentative eller haft mandat til at træffe bindende beslutninger på samtlige fristadens beboeres vegne. Det har været op til den enkelte christianit at rette sig efter forhandlingsaftalerne, og kun det indre gruppepres har kunnet sikre, at der i dag eksisterer visse almengyldige overenskomster mellem Christiania og myndighederne. Det ligger snublende nært at betragte den aktuelle modsætning mellem aktivister og ikke-aktivister på Christiania som en splittelse bl.a. affødt af holdningen til myndighederne. Det vil dog være at stikke for flot en fjer i myndighedernes hat at påstå, at denne modsætning og evigt latente konflikt på Christiania skulle være resultat af velgjort myndighedstaktik. Modsætningen mellem de to hovedgrupper på Christiania har sin baggrund i en lang række forhold, hvoraf forholdet til myndighederne kun er et.

Et tydeligt eksempel på myndighedernes splittelsestaktik foreligger dog i forbindelse med en gruppe aktivisters samarbejdsforsøg med politiet omkring optrævling af narkotika-forsyningslinierne til Christiania. Politiet brød de indgåede aftaler og såede den hidtil dybeste splittelse mellem aktivister og ikke-aktivister i Christiania, en konflikt som siden episoden fandt sted i 1978 har præget atmosfæren på Christiania. (28)

d. Uddefinering

Uddefinering betegner en undertrykkelsesteknik, som går ud på at myndighederne forsøger at sætte deres modstandere uden for al indflydelse, enten ved at påpege deres manglende repræsentativitet i forhold til den gruppe, de gør krav på at repræsentere, eller ved at latterliggøre deres initiativer og løsningsforslag.

Myndighederne har ikke været i stand til at uddefinere Tvindskolerne. Deres konkrete resultater er – både med hensyn til skoledrift, møllebyggeri og sidst bistandsarbejde i den 3. verden – har aftvunget så megen respekt og deres projekter og initiativer er altid så gennemarbejdede, at de ikke lader sig affeje som latterlige eller urealistiske.

Heller ikke Christiania er nem at uddefinere. På trods af sine mange interne problemer har fristaden trods alt været i stand til at præsentere samfundet for løsninger, som er blevet respekteret. Og Christiania ligger der, midt i København, byens lys og losseplads på samme tid, at den hverken er til at overse og grine eller tie ihjel.

Men alligevel kan man gennem de senere år måske spore en uddefineringstilbøjelighed fra myndighedernes side. Efter højesteretsdommen i januar 1977 fik Christiania en ny 2-årig frist. Det kunne undre, at regeringen, efter at have fået den højeste domstols bekræftelse på at fristaden skulle rømmes, lod Christiania være i fred. Mere fortænkte motiver har været nævnt: social uddefinering. Christiania havde tydeligvis så mange problemer at slås med internt, at fjernede man det ydre pres, som i alle år har været den kraftigste sammenholdsfaktor, ville det hele smuldre af sig selv. Siden er der dog kommet initiativer fra et planlægningsudvalg nedsat under miljøministeren til hvad man har kaldt »normaliseringen« af Christiania. Tankerne er at gøre det gamle kaserneareal til et rekreativt område, hvor de bedste dele af det eksisterende Christiania skulle bevares. Fremhævelsen af »bevaringsværdige dele af Christiania« indgik også i den opgave arkitektfirmaet Møller og Grønberg fik stillet med henblik på udarbejdelsen af en skitse til Christiania-arealets fremtidige anvendelse. Arkitekternes foreslag om at give Christiania status som lovlig »forsøgsby« blev dog ikke fulgt af ministeren, som fortsætter normaliseringslinien: i så vid udstrækning som muligt at eliminere de lovstridige forhold på Christiania.

e. Inddefinering

Inddefinering kaldes myndighedernes forsøg på at inddrage organisationer i beslutningsprocessen og gøre dem medansvarlige. Det er en måde at forebygge fortsat kritisk aktivitet og er modsætningen til uddefineringen, som gik ud på at holde organisationerne borte fra beslutningsprocessen.

Ved at integreres i det bestående samfunds beslutningssystemer mister samfundseksperimentet sin bevægelsesfrihed og sin frihed til at opbygge alternative ideologiske og organisatoriske strukturer. Men presset fra samfundets side har været kraftigt i de senere år. Samfundet har penge – samfundseksperimenterne har alternative løsningsmodeller og praktiske erfaringer. Flere eksperimenter er tilsyneladende parate til at forsøge sig i den vanskelige balancegang mellem statsunderstøttet samfundsalternativ og frit og derfor fattigt kritisk alternativ.

Tvindskolerne er et godt eksempel. Fra skolernes start har deres virksomhed

været baseret på de offentlige kasser, selvom man i virkeligheden ønsker den samme stat død og borte. Om Tvinds muligheder for at slippe godt fra at lade staten betale for sin egen undergang skriver en Tvindkritiker (29):

»Den tvind-revolutionære gæst har gjort regning uden sin borgerlige vært: han vil se konkrete resultater. Den taktiske tilpasning bliver til en virkelig tilpasning. Mål og midler skilles ad, fjerner sig fra hinanden ... målet degenererer til en myte som kun et sted antager konkret virkelighed: i tvindernes hjerner.«

Den omsiggribende kritik af Tvindskolernes virksomhed fra tidligere deltagere peger i retning af Tvinds karakter af inddefineret social enhed. Hvor nødig man end vil tilnærmer Tvind sig det borgerlige samfunds struktur og forventninger, fordi pengene man får forpligter.

Christiania har aldrig været smidig, omend taktisk – men aldrig underlagt staten. Christiania har stået mere eller mindre oprejst, altid klar til kamp mod myndighedernes overgreb. Selv hvor man har modtaget penge, f.eks. til brandsikring af en række bygninger på Christiania, har man ikke ladet sig diktere af staten. Men det skal ikke skjules, at Christiania idag står mere splittet og socialt belastet end nogensinde tidligere.

Møller & Grønborg foreslog i deres skitse Christiania som en fremtidig legal forsøgsby, hvor de værste vildskud var dæmpet og de bæredygtige aktiviteter blev fremmet, bl.a. ved midler fra samfundet. Folketinget fulgte ikke indstillingen, som lagde op til et formaliseret samarbejde mellem samfund og samfundseksperiment – og derfor slap aktivisterne på Christiania for den svære beslutning om man skulle indlede et samarbejde med samfundet »udenfor«, som skulle sikre de »bevaringsværdige« dele af det fysiske og menneskelige miljø. Et samarbejde med samfundet udenfor er idag måske en af de sidste chancer for at dæmpe op for de nuværende ukontrolable brutaliseringstendenser i store dele af Christiania. Inddefineringsrisikoen er åbenlys – men christianitterne som altid uenige, stædige og fulde af overraskelser.

5.3. Den dømmende magt og de alternative samfundseksperimenter

I konflikten mellem samfund og de alternative samfundseksperimenter kan tingene i den grad gå i hårknode, at konfliktens afgørelse overlades til domstolene. Det som domstolene skal tage stilling til kan være mindre spørgsmål omkring visse lovovertrædelser – eller større principielle afgørelser omkring de alternative samfundseksperimenters ret til at eksistere. Det vil ofte være sådan, at samfundseksperimenterne vil gøre selv mindre sager til et spørgsmål om deres ret til at eksistere på egne præmisser.

Christianias sag mod staten er den bedst kendte – og speciel derved, at det ikke var staten, men Christiania, som lagde sag an mod staten. På Christiania var holdningen, at staten var løbet fra sine løfter, som blev afgivet i forbindelse med aftalen fra 1973. Det som ønskedes fastslået i retten var, at sagsøgte (staten) ikke var berettiget til at kræve fristaden afviklet pr. 1. april 1976 (30). Det kunne ikke undre, at Højesterets afgørelse gik Christiania imod. Retten måtte holde sig til de retlige præmisser, og selvom Landsretten anerkendte Christianias indsats på man-

ge områder, så medfører dette imidlertid ikke »at retten er friere stillet ved sin vurdering af sagernes retlige problemer end hvad der følger af sædvanlige principper for bevisdømmelse og retsanvendelse. Den retlige vurdering af sagerne findes at måtte foretages i lys af den kendsgerning, at bosættelsen i Christiania oprindelig skete gennem en ulovlig besiddelsestagen ...« (31)

Samme problematik – »paragrafferne eller livet« (32) – kender vi fra kampen om Frøstrup-lejren i Thy. Den såkaldte Thy-lejr er privat grund og kan således ikke anklages for manglende ejendomsret. Men da man i Thylejren har ønsket at indrette sig anderledes end i samfundet udenfor er man blevet sat under tiltale op til flere gange og dømt for overtrædelse af by- og landzoneloven og byggeloven.

At både Christiania og Thy-lejren har trodset domstolsafgørelserne fortæller dels noget om samfundseksperimenternes sejlivethed og styrke, dels om det moralsk-retlige dilemma samfundet sættes i, når dets ultimative sanktioner ikke efterkommes. Tilbage står den voldelige løsning – men i begge tilfælde er de politisk ansvarlige vejet tilbage fra denne yderste mulighed.

6. Konklusion og afslutning

Vi har i det foregående forsøgt at identificere nogle danske alternative samfundseksperimenter. Vi har set, at de ikke lever isoleret og afsondret fra det samfund de i protest er udsprunget af. Tværtimod indgår de i et identificerbart samspil med det politiske system. De er ikke kravstillere i traditionel forstand, men arbejder udadrettet med et holdningsbearbejdende sigte indenfor områder, hvor de har gjort praktiske »mod«-erfaringer. Samtidig konstaterede vi også, at alle traditionelle magtorganer har måttet tage stilling til samfundseksperimenternes eksistens, og at de udøvende myndigheder anvender forskellige undertrykkelsesteknikker. Det springer i øjnene, at den ene yderlighed på vores kontinuum for samfundseksperimenter, Christiania, faktisk har været udsat for samtlige undertrykkelsesteknikker. Karakteristisk er det også, at den anden yderlighed, Tvindskolerne, i vidt omfang er sluppet for myndighedernes overgreb, medmindre man giver kritikerne ret i, at Tvind har ladet sig inddefinere: at Tvinds forsøg på at lade staten betale for sin egen undergang er slået fejl og at den taktiske tilpasning er blevet til en virkelig tilpasning.

Spørgsmålet rejser sig nu, om Tvind er undgået myndighedernes overgreb fordi de er »ufarlige« – eller fordi de i kraft af en velsmurt og disciplineret organisation har kunnet holde samfundets overgreb fra døren? Og har Christiania måttet slås så meget, fordi de er »farlige« for systemet – eller er det fordi de mange iboende modsætninger i fristaden har gjort en koordineret modstand urimelig svær?

Mødet med samfundet har kostet de alternative samfundseksperimenter mange kræfter. Så godt som alle samfundets magtredskaber har været bragt i anvendelse for at eliminere f.eks. Thy-lejren og Christiania, men de har overlevet på en stædig vilje til at leve deres eget liv – på egne præmisser. Samfundets uvilje mod at se en af frugterne af sin egen udvikling i øjnene er i de senere år blevet afløst af en mere forstående holdning. De her omtalte samfundseksperimenter opstod i samfundets velmagtsdage og har overlevet ind i krisetiderne, hvor der i brede kredse af samfundet er en øget forståelse for mange unge og utilpassedes behov – al den

stund samfundets sikkerhedsnet er i færd med at svigte.

Nogle mener, at Tvindskolerne allerede går arm i arm med staten. »Samarbejdsaftaler« er til at forudse både på Christiania og i Thy. Hvordan denne inddefineringstrussel undgås og eksperimenterne stadig kan overleve på egne præmisser er et af de spørgsmål, som presser mest på. Vi skal ikke give os af med normative betragtninger om hvad der er og bør være den rette vej – for eksperimenter følger eo ipso deres egen vej. Tiden er en anden i dag end for ti år siden. Man er snublende nær en pragmatisk konklusion: »Enhver tid har sit eksperiment – ethvert eksperiment har sin tid«. Det levner den optimisme, at 70'ernes krisegeneration i 80'erne vil præsentere samfundet for lige så mange alternativer at tage stilling til som 60'ernes blomsterbørn og højkonjunktursaktivister gjorde det i 70'erne.

1. Poul Erik Mouritzen, *POLITICA*, 10. årgang nr. 4, p. 6.
2. Ole Thyssen, *Brudstykker*, København 1980, p. 28.
3. Lund & Hegland, *En systematisk oversigt over arbejds- og levemiljøer med socialpædagogisk sigte*, Rev. udgave 1980, Forskningsgruppen vedr. arbejds- og levemiljøer, AUC, p. 2.
4. Hans Aage, »Utopiske samfund i USA i årene 1750-1900« i *Økonomi og Politik*, nr. 1, København 1971.
Søren Kai Christensen & Tage Søndergård Kristensen, *Kollektiver i Danmark*, København 1972.
5. Analyserne af de historiske utopier og af de konkrete samfundseksperimenter er foretaget i Martin Schultz, *Drømmen om et nyt samfund*. Alternative Samfundseksperimenter i 70'ernes Danmark, Nimtofte 1982.
6. Bortset fra Christiania og Tvindskolerne – som forudsættes bekendt – skal de øvrige samfundseksperimenter kort karakteriseres:
 - De kollektive Børne- og Ungdomsmiljøer: sammenslutning af ca. 15 udviklings/behandlings- og produktionskollektiver, som fungerer som alternative døgninstitutioner. Opstået omkring kollektivet Fjordhøj (oprettet 1970) og kollektivet Majgården (1972)
 - 2. oktober: Sammenslutning af en række fynske kollektiver, oprettet som andelsselskab i 1973. Ophørte at eksistere som tæt fællesskab i 1980.
 - Svanholm: Storkollektiv i Hornsherred med ca. 100 voksne og 75 børn. Bebor et gods købt i 1978, driver landbrug og div. produktioner.
 - Djurslandskollektiverne: løs sammenslutning af ca. 40 kollektiver på egnen.
 - Thy-lejren: »Overlevelseskollektivet Nordlyset«, ca. 40 voksne og 15 børn, som beboer Det ny Samfunds grund på 46 tdr. land i Frøstrup. Beboer ca. 30 skurvogne og 17 selvgjorte huse samt fælleshuset Svampen. I Thy-lejren har der levet fastboende siden den legendariske sommerlejr i 1970.

7. Indtil 1930'erne var den oversøiske udvandring en mulighed for politiske eller religiøse mindretal til at befri sig for det bestående samfund og begynde forfra i et nyt land, ligesom flytninger/emigration tidligere har været en effektiv udstødningsmulighed af uønskede mindretal i samfundet. Jvf. Kristian Hvidt i *Spirer til en ny livsform*. København 1978. p. 19. Fremskridtsmanden Mogens Voigts forslag under en Christianiadebat i Folketinget i 1978 om at flytte hele Christiania til Grønland følger sig nydeligt ind i denne tradition.
8. Jacques Blum, *Fristaden Christiania. Slum, alternativ bykultur eller et socialt eksperiment?* København 1976, p. 30 ff.
9. Børge Madsen, *Sumpen, liberalisterne og de hellige*, Holte 1981, p. 27 Møller & Grønborg, *Skitse til Christianiaområdets fremtidige anvendelse*, 1981, p. 23.
10. jvf. Jacques Blums (*op.cit.*) behandling af paranoia-normen p. 53 ff.
11. Niels Munk Plum, *Hvad med Christiania*, København 1975. p. 51.
12. jvf. Mark Edwards, *Christiania*. København 1979, p. 246.
13. jvf. Flemming Balvig, *Fra slumstorm til folkebevægelse, Mediernes betydning i slaget om Christiania*, Kriminalistisk Institut, Kbh. 1979.
14. Palle Møller, *Flere Visne Blomster*, Århus 1980, p. 278.
15. *ibid.* p. 180.
16. *ibid.* p. 253.
17. *ibid.* p. 178.
18. *ibid.* p. 257.
19. *ibid.* p. 40.
20. Peter Gundelach. *Græsrodder er seje*. Politica 1980. p. 149.
21. ... tabellen.

	1971/72		1972/73		1973/74		1974/75		1975/76		1976/77		1977/78		1978/79		1979/80	
	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV	CA	TV
Spørgsmål til ministeren	4		6		2		3	1 ¹	19		4	4	16	1	32 ²	7	1	2
Forespørgselsdebat							1		1				2		1			
Forslag til Folketingsbeslutning					1										1			
Redegørelse fra ministeren					1				1									

Tabellen viser antallet og karakteren af Folketingets behandlinger af sager omkring Christiania og Tvindskolerne.

1) Sagen er opført som »Den rejsende Højskole».

2) 30 af spørgsmålene stillet af Mogens Voigt, Fremskridtspartiet.

Kilde: Folketingstidende: Oversigt over Folketingets forhandlinger m.v. 1971/72-1979/80. Sagsregister over forhandlingerne og talerfortegnelse.

22. Sidst under Folketingets forespørgselsdebat d.22. jan.1982, rejst af Kr.Poulsgaard (FRP): »Hvordan ser regeringen på Tvind-imperiets dispositioner i forhold til børn og unge samt udnyttelsen af skatteydermidler, og hvad agter regeringen at foretage sig ved spørgsmålet«.
23. F.eks. under ovennævnte forespørgselsdebat, hvor undervisningsministeren bl.a. oplyste, at Socialstyrelsen og Statens Skibstilsyn efter at have synet samtlige skibe under Tvindskolerne har forbudt yderligere sejlads med skibene.
24. *Vedr. Christiania – den såkaldte fristad*. København 1975. (Bogen består af tekster hentet fra Folketingstidende omkring Christiania-spørgsmålet).
25. Gundelach. *op. cit.* p.150.
26. Edwards. *op. cit.* p.234.
27. *Lad 100 møller blomstre ...* Skipper Klement. 1975.
28. Episoden er refereret i Edwards. *op. cit.* p.230 ff.
29. Palle Møller, *op.cit.*, 179.
30. Ole Krarup. *Stævning Christiania mod staten*. Chr. Ejlers Forlag 1976.
31. Marit Bakke m.fl. *Christiania – Danmarks grimme ælling?* Munksgårds Acta-serie 14. 1980. p.56.
32. *KoKoo* 11. årg. nr.1, 1980, p.3/4.